

דיברנו בשפת הלב

בשיא תקופת הפיגועים של שנות ה-90 נכנס הרב מנחם פרומן לעזה, נפגש עם מנהיג חמאס – ורקם עמו תוכנית להפסקת אש ממושכת. מחקר מקיף פורס את סיפורו של הקשר הבלתי־ייאמן בין הרב המתנחל והשייח יאסין מורדי מילר

פרומן מושיט ליאסין מכתב מהרב הראשי בעזה, ב-1997. ראה במנהיג חמאס רוצח ילדים – ובן שיח

●●● במציאות של אחרי 7 באוקטובר 2023 קשה להעלות על הדעת את הסיטואציה הבאה: רבה של ההתנחלות תקוע נוסע ברכב פלסטיני בלב עזה. חלונות הרכב מוגפים בשל התעקשותו של הרב להישאר עטוי כיפה ועל ראשו וידו מונחות תפילין, והנה הוא יורד מהרכב ומתקבל בורעות פתוחות על ידי מנהיג חמאס. עד כמה שקשה לדמיין זאת, הרי שמציאות זו התרחשה בשלהי 1997, עת נסע הרב מנחם פרומן (1945-2013) להיפגש עם השייח אחמד יאסין (1936-2004), לכבוד שחרורו מהכלא הישראלי. הוא אף נשא עמו מכתב מהרב הראשי לישראל, אליהו בקשי דורון, ובו בקשה לפתיחת דף חדש ביחסים בין הדתות.

קשריו של פרומן עם יאסין החלו ב-1991, עת ישב השייח בכלא הישראלי. בתחילה סירבו בשב"כ לאפשר את המפגשים, אך בהתערבותו של שמעון פרס ניתן לפרומן האישור. הקשרים

שרקם סייעו לו בכמה הזדמנויות: ב-1994, למשל, הגיע פרומן להסכמה עם מחמוד א'והא, מהנהגה המדינית של חמאס, בנוגע למתווה לשחרור החייל החטוף נחשון וקסמן בתמורה לשחרורו של יאסין. ראש הממשלה רבין דחה את ההצעה, ואחרי כמה ימים נרצח וקסמן בשבי. הפגישות שקיים פרומן עם מנהיגים באזור התפרסו על שנים רבות, ועסקו בנושאים רבים. ב-1995, במסגרת הסכם טאבה (אוסלו ב'), הוא מיילא תפקיד מרכזי בגיבוש המאמצים להגיע בין נציגי חמאס בראשות מוחמד דף ובין הרשות הפלסטינית החדשה; ערב תוכנית ההתנתקות הוא נפגש עם מנהיגי חמאס כדי לדון בגורלם העתידי של בתי הכנסת שיישאר בשטחים שמהם תיסוג ישראל; הוא הגיע להסכמה עם חאלד משעל ואיסמעיל הגייה בנוגע לשחרור גלעד שליט; והוא נפגש עם ראש ממשלת טורקיה רג'פ טיפ ארדואן, שאירח אותו על אף

התקרית הקטלנית על סיפון ה"מאווי מרמרה" שהפליגה לעזה כמה ימים קודם לכן. בראיון לשרי מקובר־בליקוב ב"מקור ראשון" סיפר פרומן כיצד נסע לעזה להיפגש עם מחמוד א'והא ואנשי חמאס נוספים, שם נוצרה ביניהם קירבה מיוחדת: "ישבתי ודיברתי איתם. שמעתי אותם והם שמעו אותי. היו בינינו פתיחות וכבוד... היינו יושבים ומדברים שעות באנגלית ובשפת הלב, על השלום ועל אלוהים, היינו משווים את המ"קורות שלנו ושלםם... ריככנו את השטח והכל על בסיס דתי".

אפילו בערוב ימיו נחשב לבעל קשרים ייחודיים בקרב גורמים קיצוניים באזור. בראיון לאיילת שני במוסף "הארץ" ב-2012, כמה חודשים לפני מותו, סיפר כי התבקש לעמוד על טי"בם של "האחים המוסלמים" במצרים: "נסעתי למצרים ולירדן, נפגשתי עם אנשי

הדת הכי קיצוניים. לפני שחיסלו את בן לאדן הייתי תמיד אומר שהשמועה שהוא אצלנו בבית, בעליית הגג, לא נכונה. עכשיו, כשמורסי נבחר, פתאום יש לי פגישה עם הנשיא פרס, וכנראה שגם עם בנימין נתניהו, שלשכחו אומר שהוא הטיל על היועץ המדיני שלו, רון דרמר, להיפגש איתי. והוא ישב איתי שעה וחצי. דיברו איתי, שאלו אותי שאלות... 'תגיד, אפשר לדבר איתם? אני, דרך אגב, לא חושב שהם נחמדים, כמו שאמר גולדה".

הרב מנחם האמיתי

הרב מנחם פרומן היה מהפעילים הבולטים בישראל לקידום שלום בין הישראלים והפלסטינים. הוא הוביל תפיסה ייחודית שלפיה השלום יכול דווקא באמצעות הדת ועל ידי מנהיגי דת יהודים ומוסלמים. פרומן לא היה רק הוגה דעות אלא גם פעיל מבחינה פוליטית: הוא ניסה

לקדם יוזמות שלום, ועמד בקשר קרוב עם מנהיגים בולטים בישראל ובהנהגה הפלסטינית. הוא השתתף בוועידות שלום, נפגש עם ראשי ממשלות והופיע רבות בתקשורת הישראלית. לאורך חייו נתקל פרומן בהתנגדות משמעותית לדרכו. לאנשי שמאל בישראל היה קשה לקבל את עמדותיו, משום ששילב תמיכה בהתנחלויות, ומשום שטען שהפתרון לסכסוך צריך להיות פתרון דתי בהכרח; לאנשי ימין היה קשה לקבל את עמדותיו משום שתמך בפתרון שתי המדינות וקיים קשרים קרובים עם ההנהגה הפלסטינית ועם ראשי חמאס. הצעתו כי יהודים ומוסלמים יוכלו לחיות כמיעוטים תחת שלטונם זה של זה נתפסה במקרים רבים כנאיבית, וקשריו הפומביים עם מנהיגי חמאס עוררו נגדו ועם מצד תושבי תקוע. גרפיטי רוסס על ביתו, וחלק מן התושבים דרשו שיתפטר מתפקידו כרב היישוב.

מרבית שנותיו נתפס פרומן כדמות בלתי שגרית והשפעתו היתה מצומצמת. העובדה שהוא לא השתייך לשום מפלגה או ארגון פורמלי, לצד האישיות הצבעונית שלו, גרמו לרבים להתרחק מדרכו. הוא עצמו מעולם לא ניסה לקבץ סביבו תלמידים שימשיכו את דרכו. באישיותו גילם איחוד הפכים: אדיקות דתית לצד חופש מחשבה. הוא היה תלמיד חכם שאימץ חומרות הלכתיות מופלגות והקדיש את רוב זמנו ללימוד תורה. מצד שני, בשונה ממרבית הרבנים האורתודוקסיים בישראל, הוא התמסר לכתיבת שירה, מחזות תיאטרון וסיפורת. הוא אהב ספרות ישראלית, היה חבר קרוב של עמוס עוז וא.ב. יהושע והגה בפילוסופיה אקזיסטנציאלית.

במובן מסוים שילוב העולמות קשור בביוגרפיה של פרומן: כילד גדל בבית סוריאליסטי בכפר חסידים. הוריו – יהודה לייב ולאה רייזל – היו מעין חסידים־חילונים; חסידי גור מפולין שהתיישבו בכפר חסידים ב-1935, ונחזו את חיי הדת ונעשו אנשי מפא"י, אך שמרו על אמונה באל, התפללו מעת לעת והתרפקו על זיכרונות ממשפחותיהם שנרצחו בשואה. בשלהי שנות ה-60 חזר בתשובה והתחבר לרב צבי יהודה קוק שעמד בראשות ישיבת מרכז הרב. פרומן הוסמך לרבנות והיה אחד מרבני גוש אמונים, אך בעקבות פרשיית המחתרת היהודית בשנות ה-80 וביקורת נוקבת שהעביר על הנהגת גוש אמונים, נוצר מרחק בינו ובין אנשי מרכז הרב. הוא תויג כשמאלן, כ"אוהב ערבים".

בשנים האחרונות לחייו, אחרי שחלה בסרטן, החל פרומן לצבור פופולריות. רבים היו מגיעים לתקוע על מנת להשתתף באירועים שערך בשם "תורה שירה". לאחר שנפטר, בחודש מרץ 2013, הוא הוכתר כ"רב השלום" ווכה לחיבוק ציבורי נרחב ולעניין גובר בהגותו. שמעון פרס, בהיותו נשיא המדינה, כתב עליו: "הרב פרומן היה איש מיוחד במינו, מאמין גדול בתורה ומאמין גדול בשלום... הוא ראה בכל אדם ידיד וסירב לסמן אדם כאויב לנצח. הוא מצא דרכים ללבם של אויבים מרים ויריבים קשים". שר הביטחון והרמטכ"ל לשעבר משה (כוגי) יעלון כתב: "איש של חלומות ומעשים גדולים היית, מנחם, ואף ניסית להגשימם בדרך מקורית וייחודית. האמנת בכל לכך בשלום בין בני אנוש ומנהיג דתי סברת כי אפשר להגשים את המטרה הנעלה הזאת באמצעות מפגש בין הדתות... עד כדי כך

ששמך ואישיותך יצאו למרחוק, אל חדרי הישי"בות בבית הלבן, ולשכותיהם של מנהיגי העולם, אשר מצאו עניין ברעיונותיך המיוחדים". בחלוף השנים הולך וגובר העניין בפרומן ובמי שנתו. הסכסוך הנמשך בין הישראלים והפלסטינים, ובייחוד אחרי 7 באוקטובר, הוביל לתחושה שיש צורך לבחון אפשרויות שעוד לא נוסו. כבר ב-2013, ימים ספורים לאחר פטירתו של פרומן, כתב ההיסטוריון הצבאי פרופ' דני אורבך:

"תהליך השלום עם הפלסטינים תקוע. הנוסי חאות הישנות מקרטעות. נחוצות לנו תעווה, מקוריות ויצירתיות. לשם כך שווה לשכור את המונופול של ה'מקצוענים' – פוליטיקאים, עורכי דין, נושאים ונותנים מקצועיים ואנשי מודיעין, ולהיעזר גם בשירותיהם של מתווכים 'חובכנים' ואנשי חזון כמו הרב פרומן שעשויים להציע דרכי תקשורת מקוריות יותר עם הצד השני".

ב-2021 יצא לאקרנים סרטו של הבמאי גידי דר, "אגדת חורבן", ובו תיאור המאורעות שהובילו לחורבן המקדש, בהתבסס על אגדות החורבן מן התלמוד הבבלי. גיבור הסרט, רבי יוחנן בן וכא, שחתר לפתור את המשבר בדרכי שלום, היה ויואלתי בן דמותו של פרומן. ולא לחינם: גם במציאות תלמידיו של הרב הקימו כמה ארגונים של פעילות בין־דתית, כמו "ארץ שלום" ו"ישרושים", ופעילים מרכזיים בתחום זה כיום, דוגמת הרב יעקב נגן, רואים בו מקור הש"ראה. פרומן עצמו אמנם הרבה לפרסם מאמרים בעיתונות, ואף פירסם בחייו ספר שירים בשם "אדם מן הארץ", אך הכתיבה היתה לו קשה, והוא מעולם לא פירסם את הגותו בצורה שיטתית וסדורה. רבים מכתביו מצויים בכתבי־יד וטרם נחשפו לציבור.

לרבים – מימין ומשמאל – היה נוח להפריד בין מנחם הרב ובין מנחם פעיל השלום. דוגמה לכך מצויה במכתב שנשלח למשפחה אחרי מותו של פרומן. במכתב מתרפק תלמידו של פרומן על לימוד הקבלה המשותף בשעות הלילה המאוחרות, תוך שהוא מתייחס לפעילות הפוליטית של פרומן כאל תקלה מביכה ובלתי חשובה, בעוד פרומן הרב שהוגה בתורה הוא "הרב מנחם האמיתי":

"מעולם לא הצלחתי להשתכנע במיתוג של הרב מנחם כאיש הפגישות והשיחות עם הערבים, כ'רב של המוסלמים'. בעיניי הקטנות ההיבט הזה של פועלו היה שולי, חלק תמוה־משהו באישיותו שניתן לסלוח לו כשמכירים את מכלול הדברים שהיה לאיש הגדול הזה להציע... הרב מנחם האמיתי היה זה שלמד איתנו ווהר בביתו בשעות הקטנות של הלילה, שעתם של חכמי הווהה. איתו הרגשנו כמו חבורתו של רבי שמעון בר יוחאי שיושבת במערה אחרי חצות ועוסקת בנסתרות".

פרומן לא ראה בעיה הלכתית באיסלאם, וטען שהיהודים והמוסלמים חולקים אותו אל: "בראש השנה אני מתפלל בבית הכנסת ואומר 'אללה אכבר'. אני ממליך את האל בכל הלשונות. אני מאמין באלוהים, ואלוהים, שמו שלום"

פרומן נואם בעצרת הזיכרון לרצח רבין בתל אביב, ב-2011. אירח בביתו את ברי סחרוף ואהוד בנאי צילם:דניאל בר און

פרומן נואם בעצרת הזיכרון לרצח רבין בתל אביב, ב-2011. אירח בביתו את ברי סחרוף ואהוד בנאי צילם:דניאל בר און

כשחיתן את תלמידיו היה מקריא בקביעות קטע מן הווהרה שזכה לכינוי "ווהרה הקופים", שבו הודגש יופיה של האישה המקודשת על פני הנשים האחרות, שהן כולן בפניה כקוף בפני אדם; באירועים ציבוריים היה מוחא כפיים באופן קצוב כשהוא צועק "ש'לום, ש'לום", ומסביר שהוא מסתמך על מערכת הספירות הקבלית, שבה הימין מייצג את מידת החסד והשמאל מייצג את מידת הדין והגבורה. בחיבור הניגודים נוצר השלום, והדבר התבטא במעשה מחיאת הכפיים; חיבור הידיים יוצר שלום.ש'לום.ש'לום.

מעיון בכתבי יד של פרומן אשר מצויים בארכיון ניתן לספר שפרומן אף הגה תוכנית – אשר מעולם לא יצאה אל הפועל – להוצאת ספרות הווהרה במהדורה מודרנית, משולבת עם תמונות אמנות. שיאם של ימות הווהרה היו בשנור תיו האחרונות של מנחם, כשידע שימיו ספורים בשל מחלתו. בתקוע היו מתכנסים לערבי "תור רה־שירה", אירועים שבהם היה פרומן מלמד קטעים מן הווהרה, ובפרט קטעים אשר עוסקים במוות, ולצדו היו שרים ומנגנים אמנים ישראליים ידועים דוגמת אהוד בנאי, עלמה ווהר וברי סחרוף. ביחס להמונים שבאים לשמוע ווהר מפיו אמר: "אני רואה סימני גאולה בכך שהרבה אנשים לומדים נסתר".

בכמה הזדמנויות תיאר את הלימוד המסורתי בצבעים רומנטיים. לדבריו, הלומדים הדתיים לא הבינו את משמעות הטקסט, אך דווקא הם "התחברו לעצם הווהרה ולרשב"י יותר מכל אחד אחר". בשנות ה-80 המאוחרות הפך לימוד הווהרה להיות דומיננטי בחייו. בימי ראשון ושני, מעשר וחצי כלילה ועד שתיים לפנות בוקר, היה פרומן מלמד ווהר בביתו לחבורת תלמידים מצומצמת מיישיבת תקוע. במקביל לימד ווהר בישיבת עתניאל. פרומן, אשר נטה לתיאטרליות וחיבב טקסים רבי רושם, עשה בווהר שימוש פרפורמטיבי. כך,

בכמה הזדמנויות אמר פרומן שהשאלה אינה אם יכול להיות שלום עם הפלסטינים, אלא אם יכול להיות שלום בלעדיהם; אם הפלסטינים, באמצעות דת האיסלאם, והישראלים באמצעות הדת היהודית, מסוגלים בחיבור בין הדתות להביא למצב מתוקן ושלם.

ואמנם, בניגוד לדימוי הרווח, פרומן לא היה דמות בין־דתית במובן הרחב, אלא התמקד ביחסי יהדות ואיסלאם. את הנצרות הוא זיהה עם תרבות המערב, ואמר שיש ליהודים "חשבון מסובך" עם הנוצרים. לעומת זאת, ליהודים ולמוסלמים יש אמונה משותפת באותו האל. לדבריו:

"אין שום בעיה הלכתית עם האיסלאם. מסגד הוא בית אלוהים ושתי הדתות דומות. בראש השנה אני מתפלל עם יהודים בבית הכנסת ואומר 'אללה אכבר'. אני ממליך את האל בכל הלשונות. אני מאמין באלוהים, ואלוהים שמו 'שלום'. אני עושה כל מה שביכולתי שלא נתייאש מן השלום. אני מקדם יוזמות שלום בין יהודים לערבים".

פרומן הדגיש לא רק את המשותף בין היהדות והאיסלאם, אלא את המשותף בין המתנחלים והפלסטינים. לדבריו, שתי הקבוצות הללו קשורות לאדמת הארץ ולמסורת דתית. לדידו, הבעיה של שתי הקבוצות היא שהן נעות באופן אופקי, בניסיון לכבוש טריטוריה (שטח), ולא באופן אנכי, בניסיון להעמיק שורשים. שתי הקבוצות – המתנחלים והפלסטינים – צריכות לכבד את הקשר של הצד האחר לאדמה. אם כן, בהתבסס על היווג האלוהי במערכת הספירות, ובייחוד על חיבור העמוד הימני והעמוד השמאלי, קידם פרומן שיח בין־דתי יהודי־מוסלמי.

חלום נבואי

אלא שאין בכל זה כדי להסביר את קשריו ההדוקים של פרומן עם חמאס. סקירת אלפי הדפים בארכיון, לצד האונה לקלטות של שיחותיו וקריאת כתביו שפורסמו, מגלה כי פרומן תמך במלחמה בלתי־מתפשרת במי שמעורבים בטרור. הוא כתב כי "יש להתייחס למערכת הרצח הפלסטינית על כל אגפיה כאל עמלק. בעמלק אנו מצויים להילחם ולתקוף עד כלותו". את חמאס הוא כינה "תנועה רצחנית", ועל אנשיה אמר כי הם "אויב קשה ואכזרי". לאחר שחברו מרדכי ליפקין נרצח, אמר פרומן שהיה רואה בכך זכות אילו הזדמן לו להיות אחד מן המסתערכים "שירו והרגו את ראש החוליה שרצחה את חברי ליישוב".

פרומן סיפר שבפגישותיו עם אחמד יאסין היה מטיח בו: "אלוהים יכניס אותך לאש הגיהנום וישרוף אותך מכיוון שאתה הורג נשים וילדים". הוא גם טען שחמאס מחללים את דת האיסלאם, וכי "מבחינה דתית מוסלמית הם עשו ועושים דברים נוראים". ועם זאת, הוא נפגש תדיר עם מנהיגי חמאס, ניסה להגיע איתם להסכמים ודגל בהידברות דתית איתם. מדוע?

ראשית, ההכרעה לקיים קשרים עם חמאס נשאה עמה מורכבות פסיכולוגית. על המאבק הפנימי שהתחולל בקרבו בנושא ניתן ללמוד ממכתב אישי ששלח לדיוויד לנדאו, עורך עיתון "הארץ" דאז. במכתב, שלא פורסם, סיפר פרומן ללנדאו על חלום שחלם בשבת, "וכו מראה של שלום בינינו לבין ערבים בבית לחם... הומרצתי על ידי הנותן חלומות לכתוב

על האפשרות להגיע לשלום עם חמאס". כלומר, בעוד פרומן הרבה לכתוב על שלום עם מנהיגים מוסלמים, הרי שביחס לשלום עם חמאס הוא נזקק לחלום מיוחד – גושפנקא שמיימית – שימריץ אותו לכך. גם הפעם, כדי להבין כיצד עמדתו התקיפה נגד מבצעי הטרור עולה בקנה אחד עם קשריו ההדוקים עם הנהגת חמאס, יש להידרש לתובינות קבליות מספרות הווהרה, אשר עמדו לנגד עיניו של פרומן. נראה שיש להבחין בין שני סוגי פגישות שהיו לפרומן עם מנהיגים מוסלמים. סוג אחד היה מפגשים אידאולוגיים שבמסגרתם התקיימו הערכה הדדית ולימוד משותף. מפגשים אלו הובילו לא אחת לחברויות אמיצות ומטרתן חיזוק הגורמים שמקדמים פרשנות חיובית למקורות האיסלאם והיהדות, ליצירת קואליציה רוחנית ועתיד פוליטי משותף.

סוג שני של מפגשים היה המפגשים הפרגמטיים. מפגשים כאלה ערך פרומן עם מנהיגים מוסלמים, אפילו כאלה שעודדו מעשי רצח ואלימות, ובראשם מנהיגי חמאס. מפגשים אלו התנהלו בשפה דתית ומתוך רגישות דתית, אך מטרתם המיידית היתה למנוע שפיכות דמים עתידית. כפי שהתבטא פרומן ביחס לפגישותיו

ומפקפק בהצהרות בדבר שלום קבוע, זאת מתוך היגיון דתי: לדבריו, ההודנה היא מנגנון שמאפשר לאיש הדת להמשיך לאחוז בחזון האסכטולוגי־קיצוני שלו, תוך שהוא משהה את מימוש החזון בזמן הווה ומותיר את מימושו בידי האל. הודנה יכולה להיחתם לעשרות שנים, ולזכות להארכה נצחית, כל עוד היא מוגדרת כעניין זמני. ברמה ההצהרתית יכול איש הדת – המוסלמי או היהודי – להכריע שאת מימוש החזון הקיצוני ני יממש האל בעתיד, ואילו בהווה תיפסק כל שפיכות דמים.

ואכן, במסגרת ההסכמים שגיבש פרומן עם מנהיגי חמאס הוא הגיע עמם להסכמות על הודנה ממושכת. דווקא ההנהגה הישראלית־חיזונית לא הסכימה לקבל איש הדת – שדרשה הצהרה בלתי אפשרית: נסיגה תיאולוגית מן האמונה בחזון האסכטולוגי הרדיקלי. ובלשונו של פרומן:

"התודעה הישראלית הרגילה, אומרת בקיצוניות – בין אם זה יהודי ובין אם ערבי – הוא מתנחל או מחבל, ואיתם אין סיכוי לשלום. זו אי הבנה של הפנומן הדתי. העניין הדתי יכול להתפשר עם המציאות יותר מאש"ף. אדם דתי, יהודי או ערבי, אומר שכל צד מאמין באמונתו

כמה חודשים לפני מותו סיפר כי התבקש על ידי הממשלה לעמוד על טיבם של "האחים המוסלמים" במצרים: "נתניהו הטיל על רון דרמר להיפגש איתי. הוא ישב איתי שעה וחצי. שאלו אותי – 'תגיד, אפשר לדבר איתם?'"

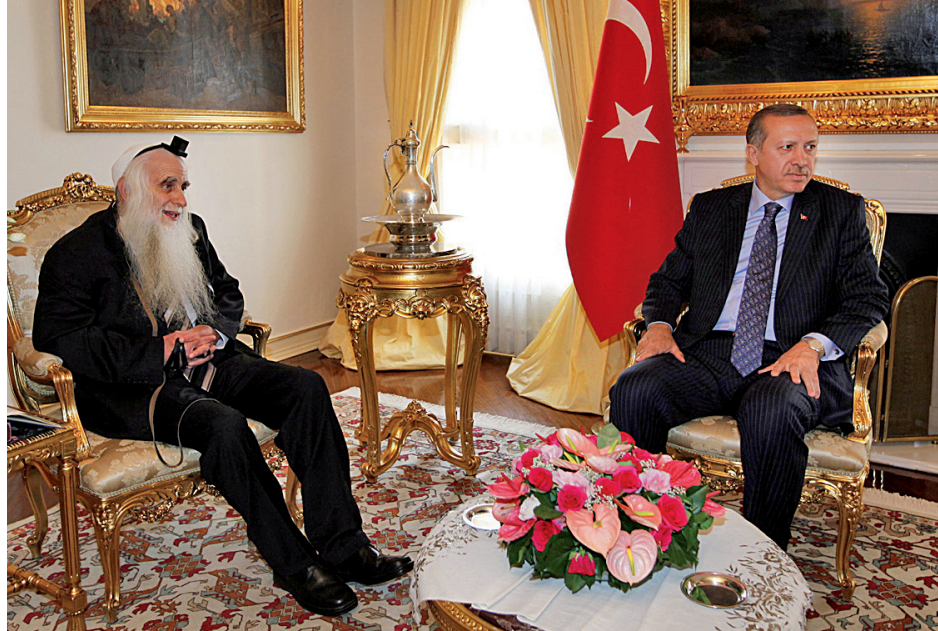
הוא לא ראה בעיה הלכתית באיסלאם, וטען שהיהודים והמוסלמים חולקים אותו אל: "בראש השנה אני מתפלל בבית הכנסת ואומר 'אללה אכבר'. אני ממליך את האל בכל הלשונות. אני מאמין באלוהים, ואלוהים, שמו שלום"

שלו. הם מאמינים שכל ישראל צריכה להיות תחת שלטונם, ואנחנו מאמינים שיבוא המשיח והם יחיו תחתינו, ובינתיים האלוהים יחליט. בינתיים יכולים להיות בשלום ולהותיר את הפתרון המוחלט לעתיד".

בהזדמנות אחרת הכריז כי "קל יותר לעשות שלום עם חמאס מאשר עם אש"ף", זאת משום "שהחזון שלהם (חמאס – מ"מ) הוא כל כך מר־חיק לכת עד שהם מבינים שכרע אין שום סיכוי להגשים אותו". החילונים, לדבריו, אינם מבינים שיש לדתות, ובייחוד ליהדות ולאיסלאם, "מנגנון של תיווך בין חזון מרחיק לכת לבין מציאות. קוראים לזה הלכה או שריעה וזה תפקידה". במילים אחרות, דווקא הניסיון להגיע לשלום מוחלט מכשיל את השלום. אם ננקוט שפה דתית – של הלכה ושריעה – אפשר יהיה למצוא פתרונות של עצירת שפיכות הדמים, שאותה יכבדו שני הצדדים, ואותה ניתן יהיה להאריך עד אין קץ.

בכמה הזדמנויות ציין פרומן שאנשי דת מוסלמים נוהגים לסיים את פסקי ההלכה שלהם בהצהרת ענוה שלפיה "אלוהים יודע טוב יותר", ואף הרבב"ם, לדבריו, הושפע בעניין זה מסביב־תו המוסלמית. היתה זו בעיניו ראייה נוספת למנגנון הדתי שמושרש באיסלאם וביהדות, אשר מאפשר למסור את מימוש החזון הדתי של אח־רית הימים בידיו של האל, תוך הסכמה כי בזמן הווה ייפסק הטרור, ותעמוד ההודנה על מכונה.

פרומן נואם בעצרת הזיכרון לרצח רבין בתל אביב, ב-2011. אירח בביתו את ברי סחרוף ואהוד בנאי צילם:דניאל בר און

פרומן עם ארדואן ב-2010, ימים ספורים אחרי המשט לעזה. קשרים חמים עם מנהיגים מוסלמים (AFP: 01713)

כדי להתמודד עם הרוע צריך להבין אותו, וזאת, לפי פרומן, מסוגלים רק אנשים דתיים כמותו, זאת משום שישנן נקודות משותפות בין הדתיים היהודים ובין הדתיים המוסלמים בח' מאס. אלו גם אלו מאומים מתרבות המערב החילונית. לדברי פרומן, ישנו חשש משותף לו ולרבים מהפלסטינים: "למוסלמי יש בעיה פוליטית עם מדינת ישראל, אבל יש לו גם בעיה אישית עם (מדינת) ישראל שהיא דומה לבעיה שלי. יש לי עשרה ילדים, ומה מדינה שניה מעיניי אם הם יישארו או לא יישארו דתיים. זה גם מה שמדיר שינה מעיני רוב הפלסטינים".

פרומן אם כן, הודה עם הביקורת הדתית של חמאס על מדינת ישראל. הוא אף קבע ש"הם רוצים להביא למלכות ה' בעולם" ולכן אינם מוכנים לקבל את החילוניות של ארה"ב, אירופה או ישראל, אך "הם כן מוכנים לקבל את הרבנים". פרומן חש שתורבותו ביחס למכנה המשותף עם חמאס היו הדדיות. הוא סיפר שאחמד יאסין אמר לו: "אתה ואני היינו יכולים לעשות שלום תוך חמש דקות כי שנינו דתיים". אך פרומן לא הסתפק בהבנת הרוע, אלא טען שישנם מצבים שאפשר אף לתקן אותו. אפילו כשמדובר בחמאס. לדבריו, "כדי לעשות שלום אתה צריך להבין את האויב שלך, להיכנס לתוכו, להבין איך הוא בנוי, מה קרה ואיפה חל השיבוש". בשלב הבא, "יש סיכוי שתתקן... אפשר להפוך את התנועה הרצחנית הזאת של חמאס ולתת לאנרגיה הרצחנית שלהם כיוון אחר שאולי יאפשר לנו לחיות איתם בשלום".

ככלות הכל נותר פרומן מסיג. הוא ידע ששינוי אידיאולוגי של חמאס יהיה כמעט בלתי אפשרי, ובכל זאת – אם יתמיד בקשריו עמם – יגדל הסיכוי לכך. הוא ראה בהם אויב מר ואכזרי, ומבחינה קבלית זיהה אותם עם תחום הטומאה; "פרעה", "מלך הרוע". אך דווקא משום כך היה חשוב לו להכיר בקיומם, ללמוד את המנגנון הדתי שמפעיל אותם ולבוא עמם במשא ומתן. כך קיווה להפחית שפיכות דמים עתידית ולהשיג הודנה בת קיימא. מן הווה הוא למד כי "הרע הוא חלק יסודי מהמציאות ואין לבטל אותו, אלא יש לנתב אותו למקומות הראויים". בניגוד למפגשים אידיאולוגיים עם מנהיגי דת מוסלמים מתונים, הרי שהמפגשים הפרגמטיים עם חמאס נערכו בתודעה של כניסה אל עולמות הרע והטומאה. פרומן ידע היטב: המפגש עם הרע מסוכן והוא עשוי להיכשל, אך הוא לא נרתע. בכל כישלון נורצ' חלל פנוי עבור האל להופיע ולפתור את מה שלא הצליחו לפתור בני האדם בכוחות עצמם.

לא ניתן לחמוק מן המחשבה: מה היה פרומן אומר ועושה אחרי 7 באוקטובר. מצד אחד ידע פרומן שהוא נפגש עם מי שהיו מעורבים ברצח, חטיפות ועינויים. הוא לא היה תמים או סלחן. הוא סבר, מניסיונו, שהשפה הדתית תצליח להוביל להסכמות; בקיצוניות של חמאס זיהה היתכנות לשלום יותר מאשר אצל פלגים פשרניים. מצד שני, האמנם יכול היה פרומן להעלות בדעתו את מוראות הטבח באוקטובר? ואם כן, האם המציאות המדממת של ימינו היתה מחזקת אותו בדרכו, בייחוד לנוכח סבלם האיום של החטופים או שמא היה משנה כיוון? את השאלות הללו, כדרכו של פרומן, אותיר בחלל הפנוי. ■

ד"ר מורדי מילר הוא פוסט-דוקטורנט באוניברסיטת בן-גוריון ועמית מחקר באוניברסיטת ברנדייס

באייר, כלומר מגאולה חומרית לגאולה רוחנית. אך בפועל נכון להכיר בכך שהמאמץ האנושי הוא מוגבל. דווקא בדרך ללא מוצא, נפתחות הודמנויות מפתיעות להתקדמות, שאותן יביא האל עצמו.

בוא אל פרעה, בוא אל חמאס

פרשת בוא בספר שמות מתארת כיצד משה, מנהיגם של ישראל, אשר עתיד להוציאם ממצרים, מתייצב לפני המלך פרעה במצוות האל. על פי הווהר מסמל פרעה את כוחות הטומאה בעולם. מה עובדה שמשוה בא אל פרעה לומד הווהר שעל האדם להכיר בקיומו האונטולוגי של הרוע, ובמקום לנסות לכולתו, עליו "לבוא" אליו, כלומר ללמוד את דרכו, להתנהל איתו בעורמה, לעתים "לשחד" אותו, וכך למנוע את התפשטות הרוע. דברי הווהר על פרשת בא עמדו לנגד עיניו של פרומן בבואו אל חמאס. דווקא משום שזיהה פרומן את ארגון חמאס כרוע, הוא התעקש לשמור על קשרים קרובים עם הארגון. לדבריו, "חמאס הוא רע מאוד... האם המשימה שלנו צריכה להיות להילחם ברע בלי פשרות? הווהר אומר שלא. שלום זה השלמה עם הרע... קשרים עם האויבים, עם רוצחים, עם כוחות מאוד קשים... זה עבודת האל של עשיית שלום".

בשיחה עם דב אלכוביץ התייחס פרומן לווהר פרשת בא באופן מוצהר. לדבריו, "אלוהים שולח את משה שוב ושוב אל מלך הרוע, זה שורק ילדים ליאור, זה ששיעבד את ישראל. (הוא שלח אותו אל) מלך הרוע, לדבר איתו. לדבר, ולדבר, ולדבר. עוד פעם 'בוא' ועוד פעם 'בוא', הרבה מאוד פעמים. הגאולה שהיא השתחררות מהחרש... נעשית מתוך משא ומתן מתמיד עם החרש, מתוך התייחסות מתמדת אל החושך".

תורה נשית

מסירת ההכרעה לידי האל קשורה ליסוד קב' לי מרכזי שעליו נסמך פרומן בכל הנוגע לסכסוך הישראלי-פלסטיני: הוויתור האנושי על האחיזה בשלטון מפנה מקום לשלטון האל, ובכישלון האנושי יש לראות משום הודמנות עבור האלוהות להוביל את האנושות לגאולה. לדבריו, דווקא בארץ ישראל כשיהודים הם קבוצת הרוב ניתן לוותר על מה שהוא מכנה "גבריות", ותחת זאת להתחבר ל"תורת שלום, תורת רוח, תורה נשית". ספירת המלכות הקבלית נקראת גם לבינה, וסמל האיסלאם שהוא הלכנה, מסמלים לדיבריו עניין זה: הפיכת החיסרון למלאות. אחד ממאפייני הלכנה בספרות הקבלית הוא שאין לה אור עצמי, ובלשון מודרנית אין לה אגו; משום כך היא מסוגלת לכלול בתוכה הכל.

גם במובן הלאומי טען פרומן שכדי להתחבר לאדמה, ובפרט לאדמת ארץ ישראל, אשר מזוהה עם ספירת מלכות, על עם ישראל להידמות ללכנה, אף היא מזוהה עם ספירת מלכות וקשורה בענווה. אל האדמה יש לגשת מתוך ענווה ולהכיר בכך שהיא שייכת לאלוהים ולא לאדם. פרומן סיפר כי צד ראה כיתוב גדול על השער במגדל עז: "ארץ ישראל שייכת לעם ישראל". לדבריו, ההפך הוא הנכון – עם ישראל שייך לארץ ישראל. "במשך יום שלם עמדתי ומחקתי את הכתובת הזאת", סיפר "ריבונות היא מושג שצריך להשתחרר ממנו".

פרומן היה אמנם חלק מהציונות הדתית, אך הציונות שלו התבטאה בקשר דתי לארץ תוך שחרור מן האתוס של שליטה כוחנית בקרקע. הוא ביקר את הציונות הדתית על כך שהם מבקשים התקדמות ליניארית של גאולה, "מה' אייר לכ"ח

פרומן הכריז כי "קל יותר לעשות שלום עם חמאס מאשר עם אש"ף". החילונים, לדבריו, אינם מבינים שלדתות, ובייחוד ליהדות ולאיסלאם, יש "מנגנון של תיווך בין חזון מרחיק לכת לבין מציאות. קוראים לזה הלכה או שריעה, וזה תפקידה"